

GÈNESI MEDIEVAL DE CATALUNYA (SEGLES VIII AL XII)¹

MICHEL ZIMMERMANN²

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 16 de juny de 2022.

RESUM

L'article analitza la gènesi medieval de Catalunya posant de manifest la seva complexitat i originalitat. No respon a cap determinisme ni al fruit d'una conquesta o d'una immigració. El naixement de Catalunya marca el terme d'una evolució domèstica. És la construcció d'una identitat col·lectiva com a resposta a una consciència precoç d'una realitat sociològica nascuda de les condicions històriques i geogràfiques. És, per tant, una construcció original, menys en la seva forma que en la seva precocitat.

PARAULES CLAU

Catalunya, gènesi, identitat col·lectiva, segles VIII-XII.

Medieval origin of Catalonia (8th to 12th centuries)

ABSTRACT

The article analyses the medieval origin of Catalonia, emphasising its complexity and uniqueness. It does not respond to any type of determinism and neither is it the outcome of a conquest or immigration. The birth of Catalonia marks the period of a domestic evolution. It is the construction of a collective

1. Lliçó magistral de tancament del Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970), pronunciada per Michel Zimmermann.

2. ausias77@orange.fr

identity as a response to a conscious process of a sociological reality arising from historical and geographical conditions. It is, therefore, an original construction, less in its form than in its precocity.

KEYWORDS

Catalonia, origin, collective identity, 8th-12th centuries.

I. INTRODUCCIÓ

Abans d'abordar el tema que se m'ha proposat, he d'agrair als organitzadors del Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970) l'honor que m'han fet en convidar-me a presentar-hi la comunicació final. En efecte: no pertoca a la meva competència proposar una síntesi sobre els treballs dedicats a l'obra de Ramon d'Abadal i mesurar la qualitat de la seva aportació al coneixement de la Catalunya en formació. Això no obstant, em permeto dir que, si he consagrat una part de la meva carrera universitària a l'estudi de Catalunya, sens dubte he de manifestar la meva gratitud en primer lloc a Ramon d'Abadal; els seus treballs constitueixen el fonament dels coneixements que tinc de la Catalunya medieval. Certament, no vaig tenir la sort de conèixer-lo personalment; va venir a París a fer diverses conferències als anys seixanta, però aleshores jo estava estudiant a Lió. Per contra, quan jo vaig venir a Barcelona, enviat per la Casa de Velázquez amb un projecte de recerca sobre la formació de Catalunya i l'estudi de la documentació que permetia de seguir-la, la presència de Ramon d'Abadal al meu costat va ser permanent gràcies als seus estudis essencials, que precisament van tornar a ser publicats en aquella època en dos volums, *Dels visigots als catalans*, i gràcies també a les publicacions que havia fet de les cartes reials que emmarcaven l'aparició documental de la futura Catalunya (*Els diplomes carolingis a Catalunya*).

Ramon d'Abadal em va guiar i em va acompanyar en els meus anys de recerca a Barcelona. D'altra banda, va morir el 1970, quan jo treballava a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Em permeto, doncs, d'associar-lo a aquells que van nodrir els meus treballs amb la seva presència i els seus consells: Philippe Wolff, el meu director de tesi, Pierre Bonnassie, col·lega i amic que em va fer descobrir la Catalunya feudal, Frederic Udina Martorell, Manuel Mundó, Eduard Junyent, Miquel Coll i Alentorn i Jordi Rubió i Balaguer.

Les recerques sobre la Catalunya medieval continuen suscitant les vocacions d'historiadors excepcionals, que associen la qualitat científica dels seus treballs a unes preocupacions cíviques o nacionals (fer conèixer Catalunya, sobretot mitjançant l'edició contínua de la important documentació que hi fa referència). Pocs països d'Europa se situen en aquesta perspectiva de fusió entre capacitat heurística i deure cívic. Així doncs, és en record i en reconeixement de tot el que dec als grans historiadors que em van acompanyar que em sento autoritzat a parlar de la Catalunya en formació. Però és evident que, en el pla de la competència i de la cultura, el més habilitat a fer-ho seria Josep Maria Salrach, a qui vaig conèixer fa temps, quan jo freqüentava quotidianament els arxius de la Corona d'Aragó i els de la catedral. He dedicat molts anys a desxifrar els arxius catalans, estupefacte per la seva riquesa i sobretot per allò que aporten al coneixement no sols fàctic sinó també estructural i cultural de la societat contemporània. Investigador estranger, m'he interessat en el naixement de Catalunya com un fenomen històric apassionant les manifestacions del qual presenten una originalitat incontestable i continuen essent d'una perfecta actualitat; però és evident que no pretenc pas fer conèixer als catalans la història del seu país.

Em proposo, només, acompanyar allò que es pot anomenar el naixement de Catalunya o més aviat la seva gènesi fins al moment en què l'aparició del nom mateix de Catalunya imposa a tothom el seu reconeixement i la seva localització en l'espai polític.

No tinc la intenció de fer un relat lineal puntejat amb esdeveniments fundadors i dates simbòliques. Desitjo només, en el marc d'una problemàtica clarament definida —la de la gènesi d'una comunitat humana, tant social com política—, assenyalar les etapes successives que van conduir a la necessitat imperiosa de donar-li un nom i interrogar-me sobre allò que representa cadascuna d'aquestes etapes, així com els reptes que va haver d'afrontar i l'arrelament al qual va contribuir.

I

És legítim preguntar-se si, abans mateix d'existir, la futura Catalunya no havia conegut ja un destí original. Al final de l'Imperi romà, en el transcurs del qual Catalunya va constituir, en la prolongació de la Via Domitia, una via de pas natural i essencial en la circulació entre Itàlia i Espanya, la seva situació

geogràfica i geopolítica li va permetre, durant els tres segles que van separar la instal·lació dels visigots a Aquitània de la conquesta àrab, manifestar una autèntica originalitat, una forma de particularisme. Molt respectada per les invasions, la futura Catalunya va ser diverses vegades l'escenari de moviments centrífugs respecte de les construccions polítiques del seu voltant, des d'un rebuig inicial dels bàrbars en nom d'una romanitat preservada a la supervivència d'un reducte gòtic l'endemà de la conquesta àrab, passant per diverses pulsions separatistes.

La implantació del regne visigòtic de Tolosa crea, entre Septimània i Catalunya, una continuïtat que esborra la frontera dels Pirineus; Catalunya constitueix la prolongació de Septimània, qualificada de *Gallia gothica*. Després de la caiguda del regne de Tolosa l'any 507, la regió catalana es mostra rebel a la política centralitzadora del regne de Toledo; es nega al paper de província fronterera i no cessa d'afirmar el seu particularisme, manifestant allò que Josep Maria Salrach anomena un «autonomisme latent»; la seva història està marcada per revoltes i secessions; els episodis més espectaculars són, l'any 673, l'aixecament del duc Pau, que s'atribueix el títol de *rex Hispaniae orientalis*, territori que reunia Catalunya i Septimània, i després, el 710, la revolta d'Àquila, fill del rei Vítiza, el qual, considerant-se privat dels seus drets de successió per l'usurpador Roderic, no dubta a recórrer a Tariq, el cap musulmà de Tànger, que el 711 derrota l'exèrcit de Roderic i s'apodera del regne toledà.

Els historiadors, començant per Ramon d'Abadal, no dubten a designar amb el nom de visigots els primers catalans. El terme no podria definir una realitat ètnica, ja que el poblament visigòtic va ser avaluat, per a tota la Península, entre 100.000 i 200.000 individus. Els catalans no podien ser els descendents d'un poble conqueridor que va substituir les poblacions ibèriques romanitzades. Però, després de l'any 711, la imatge que donarà la futura Catalunya és la d'una afirmació gòtica duradora, de refugi de les poblacions que es definien com a gòtiques.

La conquesta islàmica (718-725), que diverses cròniques interpretaran com una expulsió dels gots (*expulsi sunt Gothi de Hispania*), no va comportar cap cesura gran en les relacions entre Catalunya i la resta de la Península. Paradoxalment, va preservar una forma de llibertat catalana i va garantir una coexistència tranquil·la que va fer possible una islamització suau, de manera que, en el marc de l'emirat, Catalunya va continuar representant un territori particularista i àdhuc separatista, il·lustrat pel comportament dels valís de la marca superior, sobretot el de Barcelona, que va sostenir un partit «francòfil» disposat a recórrer al veí franc per preservar la seva autonomia.

En el desordre que es va allargar des del segle v fins al VIII, la futura Catalunya va conèixer una forma de destí propi. Afirmant nítidament la seva pertinença al territori de la goticitat, va mostrar una clara reticència a integrar les construccions polítiques centralitzades i va manifestar tant una voluntat de resistència i de replegament com una aptitud a establir una forma per compartir el poder amb els conqueridors.

II

L'episodi inaugural d'una història de Catalunya és el que Philippe Wolff ha anomenat la seva «desagregació d'Hispania», la conquesta per part dels francs d'una part de l'espai català i la seva incorporació a l'Imperi carolingi i després al regne de França occidental. La futura Catalunya apareixia com una víctima de l'expansió franca, els motius de la qual continuen essent discutits: ¿va respondre Carlemany a la crida del valí de Saragossa Iussuf al-Fital, que va anar a Paderborn l'any 777 a sol·licitar el seu ajut contra el nou emir omeia, acompanyant la seva petició de la promesa de cedir al sobirà franc algunes ciutats, entre les quals Barcelona? ¿Desitjava potser prosseguir la lluita contra els visigots, marcada l'any 759 per la conquesta de Septimània que significava l'acabament d'una reconquesta de la Gàl·lia? En la imatge que ens en transmeten els textos contemporanis, francs i visigots no paren d'enfrontar-se i les seves relacions es nodreixen tant de l'odi i l'antagonisme religiós com dels matrimonis i l'admiració dels francs per un poble que perpetuava el món romà i el dret escrit. En el segle VIII, els gots són designats sempre com els adversaris dels francs i les cròniques els barregen amb els sarraïns. ¿O potser Carlemany pretenia prosseguir al sud dels Pirineus allò que la història considerarà com el seu programa de reconquesta cristiana, la *dilatatio Christianitatis*? L'any 778, el papa Adrià II l'havia convidat a alliberar els cristians d'Espanya que es trobaven *sub iugo Sarracenorum*.

L'expedició de l'any 778 es va saldar amb un fracàs estrepitos; la continuació de l'empresa va ser transferida llavors al regne d'Aquitània, del qual el rei Lluís va intentar, en va, una altra expedició contra Barcelona; les incursions franques van tenir com a únic efecte un important moviment d'immigració d'*hispani*, probablement de cristians desitjosos de guanyar zones de pau, que el sobirà franc, volent facilitar la seva integració, va dotar de privilegis, com ho

testimonia el capitular de 801 dedicat als *hispani*; Pierre Bonnassie considera que aquesta colonització per contigüitat és el primer fenomen d'una història catalana. En el transcurs dels anys següents, les tropes franques es van limitar a procedir a l'apoderament progressiu de la frontera per tal de construir al sud dels Pirineus una zona de protecció del reialme; l'any 785, les mateixes tropes es van apoderar de Girona, i després de l'Urgell i de la Cerdanya el 793-794. L'any 793, preocupat per posar ordre al nord de la Península, l'emir Hisham va llançar una contraofensiva; les tropes d'Abd-al-Malik van saquejar Girona i van travessar els Pirineus abans de ser deturades pel comte de Tolosa. El 796-797, el nou valí de Barcelona va oferir la seva submissió a canvi d'una promesa d'ajuda contra Còrdova.

Tanmateix, convençut que la seguretat del regne franc exigia el control de les relacions entre l'Europa cristiana i l'emirat de Còrdova, Lluís d'Aquitània va decidir apoderar-se de Barcelona; després d'un primer intent l'any 800, va llançar-se a una nova expedició el 801; la ciutat es va rendir després d'un setge molt llarg marcat per una terrible penúria.

Els annals francs no dediquen gaire atenció en aquest esdeveniment; situen l'expedició l'endemà de la coronació imperial, en el marc d'una estratègia general de conquesta territorial i de cristianització. En el relat molt ric que dona d'aquests fets la *Vita Hludovici*, de l'Astrònom, fa la impressió que la població barcelonina, govern i guarnició inclosos, constitueix un tot particularment homogeni. Pel que fa al poema en honor del rei Lluís, compost entre el 826 i el 828 per Ermold el Negre, ell insisteix, en canvi, en la resistència de les poblacions locals al seu «alliberador»; descriu una població completament solidària en la seva hostilitat envers els francs i animada per un feroç esperit de resistència: «Hi havia una ciutat rebel a les armes franques i favorable als moros, que els llatins d'antany anomenaven Barcelona i que en el passat havia rebut la marca de la civilització romana».

L'any 801, Barcelona estava sotmesa, però no conforme. Tant si la intervenció traduïa la voluntat de les autoritats franques d'immiscir-se en el joc polític de l'emirat cordovès com si pretenia inaugurar un ambiciós programa de reconquesta cristiana i d'alliberament d'Hispania, el poder carolingi considerava com una necessitat donar satisfacció al particularisme de les poblacions locals tot elaborant una forma de compromís polític que comportés el mínim de trasbalsos en l'organització del territori. Va optar per nomenar al capdavant dels nous comtats uns comtes la denominació gòtica dels quals suggereix que

ja eren allí abans de la conquesta, per confiar la defensa de la ciutat a tropes gòtiques i per reconèixer a les poblacions l'ús del seu dret. L'elecció del comte de Barcelona Berà ha estat molt debatuda entre els historiadors. Ramon d'Abadal assegura que es tractava d'un got, probablement transferit del Rosselló, on ja exercia el càrrec comtal; Pere Ponsich ha establert que era el fill de Guillem, comte de Tolosa, fruit d'un primer matrimoni amb una dona goda; la seva ascendència paterna en garantia la fidelitat, mentre que, per la banda de la seva mare, mantenia vincles estrets amb l'aristocràcia gòtica. Per contra, trobem gots al capdavant dels cinc nous comtats de la Cerdanya, l'Urgell, Girona, Besalú i Empúries.

En el transcurs dels anys següents, les tropes franques van intentar prolongar el seu domini fins a la vall de l'Ebre, però es van haver de resignar el 812 a pactar una treva amb l'emir. Aquest armistici va posar terme al compromís carolingi a Hispània; la nova frontera de l'Imperi se situava al Llobregat. El projecte d'alliberament va tenir com a únic resultat incorporar al món franc el territori cridat a esdevenir la *Catalunya Vella* i fer-ne una zona de protecció de l'Imperi. Ínfima porció de la Hispània incorporada a l'Imperi franc, els comtats subpirinencs van convertir-se llavors en la frontera d'Hispània i, en el futur, van haver de viure'n al defora. Catalunya va néixer a la falda de l'Imperi franc.

La desagregació d'Hispània no va significar pas la integració de les poblacions gòtiques al món franc. La seva consciència gòtica va alimentar una forma d'irredemptisme que es va manifestar arran de la querella adopcionista, heretgia nascuda a Toledo, però transmesa i amplificada per la personalitat i els escrits de Felix d'Urgell fins al punt de ser anomenada «heretgia feliciania» i d'exigir tres condemnes successives abans de ser extirpada. La coincidència entre l'expansió de l'heretgia i el raid d'Abd-al-Màlik del 793 testimonien la resistència hispànica a les ingerències carolíngies i Ramon d'Abadal va denunciar clarament els objectius polítics de la «batalla de l'adopcionisme», en la qual s'inscriu el refús dels bisbes catalans a tota incorporació a l'Església franca.

El reforçament de la presència franca va tenir com a efecte a partir de 820 que es reanimés aquest esperit de resistència; el 826-827, va provocar la rebel·lió d'un tal Aissó; aquest, havent aconseguit fugir del palau d'Aquisgrà on estava fet presoner, va poder arribar a Catalunya i va revoltar la plana de Vic, on es va atrinxerar; en la perspectiva de la contraofensiva franca, va demanar ajuda a l'emir de Còrdova. Aissó apareix com un cap gòtic defensor d'una política d'entesa amb Còrdova en nom d'una tradicional solidaritat hispànica. Després d'un setge inútil de Barcelona i del saqueig de Girona, les tropes cordoveses es van retirar. La seva

retirada va arrossegar l'esfondrament de la rebel·lió. Aquest fet va marcar prou els seus contemporanis perquè el *annals reials* se n'ocupessin extensament. Ramon d'Abadal ho va considerar com un tomb decisiu que va posar terme al «visigotisme polític», a tota forma d'enfrontament entre poder franc i població gòtica; també va posar punt final a tota intervenció militar franca dins l'espai català.

Aquest espai va pertànyer a partir d'aleshores a l'Imperi franc, com ho demostra el marc normatiu de la vida pública, sobretot la datació dels documents pels anys de regnat dels sobirans carolingis i l'exaltació de la memòria de Lluís el Piadós, el rei alliberador. Els comtats, tant els marítics com els muntanyencs, van ser integrats a l'Imperi i més tard, després del tractat de Verdun de 843, al regne de França. Alguns documents, especialment els documents eclesiàstics, però també alguns que emanaven de la reialesa no dubten pas a incloure Hispània dins l'inventari dels territoris sotmesos al poder carolingi: en un capitular de 815, Lluís el Piadós s'adreça als seus fidels *in partibus Aquitaniae, Septimaniae, Provinciae et Hispaniae consistentibus*.

En realitat, aquest alliberament inacabat fa dels comtats una zona de frontera; la futura Catalunya esdevé la marca d'Hispània, la Marca Hispànica. Aquesta formulació, que es troba quinze vegades en les cròniques franques entre el 821 i el 850, en particular en els *Annals reials*, ha suggerit a alguns historiadors que es tractava d'una qualificació oficial i que era el mateix espai català que s'havia erigit en Marca Hispànica, entitat territorial homogènia cridada a protegir el regne i sotmesa a un poder que se superposava al dels diferents comtats; els historiadors hi veien una forma de reconeixement institucional de la identitat catalana, de Catalunya, territori arrencat a Hispània i, a partir d'aquell moment, estrany a tota hispanitat. Durant dècades es va mantenir el mite d'una Marca Hispànica com a realitat territorial i administrativa, reconeixement explícit del particularisme català. Aquesta interpretació va fer néixer el remarcable treball editorial de la Marca Hispànica, obra de Pere de Marca, arquebisbe de Tolosa nomenat el 1644 visitador general i intendent de Catalunya, publicat el 1688 i completat per Étienne Baluze amb un apèndix documental d'una riquesa excepcional; l'obra, destinada a justificar les reivindicacions de la reialesa francesa sobre Catalunya, presenta la *marca* com una descripció de Catalunya (*Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*). Va ser Ramon d'Abadal el primer de demostrar que aquesta formulació, l'ús de la qual va restar limitada, significava només que els comtats catalans eren limítrofs d'Hispània i que al sud

dels comtats catalans s'aixecava la frontera (*marca, limes*) d'un altre univers, la Hispània musulmana. La incorporació dels comtats catalans a l'Imperi franc no els atribuïa cap estatus particular; es limitava a foragitar Hispània més enllà dels territoris que a partir d'aleshores quedaven sotmesos al poder franc.

III

Tanmateix, aquesta incorporació no s'oposava pas al reconeixement de la seva goticitat. El fracàs del visigotisme polític convidava les poblacions a l'afirmació creixent de la seva identitat gòtica, com si elles haguessin confiscat l'herència gòtica d'Hispània; els sobirans carolingis van tenir l'habilitat de donar satisfacció en aquesta afirmació gòtica, de la qual dona un testimoni clar la documentació, abundant a partir de 880. Carles el Calb i després Carles el Simple no van dubtar pas a intitular-se diverses vegades *rex Gothorum, rex Francorum et Gothorum*. El terme de *Gothia*, aparegut a l'inici del segle x, assimilat durant un cert temps a Hispània en una tradició isidoriana, se'n va separar radicalment i va passar a designar, encara que no correspongués a uns límits territorials precisos, la part gòtica de l'Imperi franc, el territori d'expressió de la identitat cultural dels *Gothi*, mentre que Hispània designava un territori estranger d'on podien venir refugiats (*a regione Hispaniae ad partes Gothorum*). Pel que fa al terme *Gothi*, designava clarament tot al llarg del segle ix un grup ètnic, aquell al qual va ser restituïda la futura Catalunya al final de l'expulsió dels sarraïns; emprat en singular, *Gothus* vol dir clarament certificació d'estat civil. L'onomàstica és un testimoni evident de la consciència gòtica de les poblacions, i la conquesta carolíngia permet una goticització de l'onomàstica catalana. Les notícies dels plets i les sèries documentals ens proveeixen d'un bagatge documental que demostra, en el transcurs del segle ix, una veritable revolució antroponímica que va fer que la proporció dels noms romans es veiés progressivament reduïda a menys d'un terç i que els noms d'origen franc no s'imposessin fins a partir del segle x. El mateix fenomen va afectar la toponímia, on es constata un creixement dels noms de lloc sorgits d'una antroponímia germànica seguida de la desinència *ing* o *ingos*.

Més enllà de les simples denominacions, les pràctiques socials alimenten la consciència gòtica dels futurs catalans. I en primer lloc, l'ús d'un dret propi. En el capitular de l'11 de juny de 844, Carles el Calb reconeix als habitants de

Barcelona el dret de fer la justícia *secundum propriam legem, secundum eorum legem*. Els documents en què figura una citació o un esment de la llei gòtica no paren de créixer fins al segle XI. La documentació està literalment irrigada de mencions de la *Lex Gothorum*, assimilada a *Nostra lex* o *Lex patrum*. Aquestes lleis es beneficien en l'escriptura d'un tractament excepcional. Intervenien sovint a la capçalera de l'acta i precedeixen fins i tot la invocació divina, fins a l'extrem que l'autor d'una donació es posa al mateix temps sota la protecció de la llei i sota la de Déu (*Lex Gothorum, lex nostra, lex patrum nostrorum et Dei preceptum*); les al·lusions a la llei no paren de puntejar les etapes d'un procés (*sicut lex continet, secundum auctoritatem lege gothica*); les citacions són sempre d'una rigorosa exactitud, acompanyada d'una referència precisa al text del codi; alguns documents no dubten gens a col·locar sota l'autoritat de la llei l'obligació de transcriure en un document totes les transaccions, els intercanvis, vendes o testaments (*in omnibus causis*) i n'hi ha que recorden que el mestre de la llei (*legum magister*) és el «nostre rei Recesvint».

La fidelitat gòtica és també de naturalesa cultural i memorial. Les poblacions catalanes proclamen la seva goticitat perquè se senten hereves del *regnum Gothorum*. En el camp cultural, el fons de la cultura catalana continua essent essencialment isidorià; a les biblioteques abacials o catedrals, la presència de les obres d'Isidor de Sevilla constitueix la base de l'ensenyament. Vinculant-se a una Gòtia històrica de la qual han recollit l'heretatge, els gots de Catalunya pensen que renoven el fil de la continuïtat romanovisigòtica. És la raó per la qual, deplo- rant la resistència oposada als francs alliberadors arran de la presa de Barcelona, Ermold el Negre assimila als últims romans els defensors de la ciutat, entre els quals és incapaç de distingir gots i sarraïns. Pel que fa als actes pràctics, no dubten a recórrer a la *Lex romana* per justificar els càstigs infligits als contraventors quan la *Lex Gothorum* es mostra incapaç de fer front a certes situacions i a associar la difusió d'aquesta a l'acció dels pares de l'Església (*sicut lex Gothorum iubet quod sancti Patres dimulgaverunt*).

Més enllà del reconeixement del seu dret propi, les poblacions de la futura Catalunya esperen del poble alliberador que no posi obstacles a un projecte de restauració gòtica; el tema de la restauració és objecte freqüent de desenvolupament i les primeres dècades del segle IX ens lliuren les manifestacions d'una autèntica restauració, sobretot en el camp de la vida eclesial. Quan Ramon d'Abadal parlava de la «renaixença monàstica», celebrava el monaquisme visigòtic; a propòsit de l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, datada el 831,

mostrava que ens trobem en presència de l'antiga estructura eclesial visigòtica, en la qual esglésies i parròquies rurals depenien d'abadies, mentre que la jurisdicció episcopal es trobava mediatitzada, o àdhuc suprimida. Pel que fa a les fundacions monàstiques, a més del fet que moltes van ser erigides damunt les ruïnes d'una antiga església i s'encomanaven a Sant Isidor o a Sant Fructuós, es demostra que romanen en part fidels al règim del pacte monàstic, característic del monaquisme visigòtic, acta escrita en la qual els monjos reunits s'adrecen a l'abat i li prometen obediència, promesa que renoven a cada elecció abacial. El diploma reial concedit el 871 a Sant Miquel de Cuixà fa una referència explícita a la regla benedictina, però, en el mateix moment, l'organització interna de l'abadia recorda molt concretament el règim del pacte. Pel que fa a l'empresa de construcció monumental que acompanyava la restauració religiosa, dona testimoni a Catalunya d'una excepcional permanència de les formes artístiques visigòtiques. Les poblacions catalanes, reservades de primer moment, si no hostils, envers els francs, perceben la seva integració al regne franc com el prefaci d'una restauració, el *reditus ad pristinum statum*.

En el marc del regne franc, la futura Catalunya reivindica una forma d'autonomia cultural i manté una forma de consciència gòtica que imposa l'ús del seu dret, perpetua els costums monàstics i nodreix la creació antroponímica. Hispània s'ha convertit en una terra estrangera i hostil, mentre que els comtats catalans, que a partir d'ara són part integrant de l'espai franc, són el conservatori de la identitat gòtica. El fenomen es manté vivent durant els segles IX i X. Però l'originalitat cultural dels comtats catalans no podia sobreviure molt de temps a la seva integració en el món franc. La seva especificitat gòtica s'esborra per adaptar-se a una nova organització de l'espai públic que afavoreix la creació de poders regionals. Les poblacions catalanes prefereixen a partir d'aleshores la construcció d'un principat al manteniment d'una memòria.

IV

A partir d'aquell moment, res ja no diferencia els comtats catalans dels altres comtats del regne franc. Però la vida del regne, lluny de basar-se en un projecte d'expansió, es va traduint en un desmembrament progressiu de la unitat inicial i en el naixement d'allò que els historiadors anomenen els principats territorials.

A partir dels anys 840-850, l'allunyament del poder franc no para de créixer, fet atestat per l'absència de tota relació concreta entre els comtes catalans i la reialesa carolíngia i per l'enrariment creixent dels actes del poder, dels diplomes destinats als comtes catalans. Els comtats són convidats al replegament i a la marginació. Aquest allunyament reial té com a efecte posar en valor la situació geogràfica dels comtats catalans, marca meridional del reialme; la seva situació fronterera basta per definir-les i encoratja les temptacions autonomistes, si no separatistes, d'aquells que n'ocupen el càrrec, temptats d'erigir el seu poder en un estatus de quasi sobirania. Tot al llarg del segle IX, el legitimitisme dels comtes catalans no els impedeix pas de construir una vida política original, cada vegada més emancipada de l'autoritat central. La «temptació de la marca» passa a ser estranya a tota reivindicació gòtica; els fidels més segurs poden sucumbir-hi pel sol fet de la seva situació fronterera. La il·lustració més colpidora del fenomen és la desventura de Bernat de Septimània, dignatari franc que, anant a favor dels aldarulls que acompanyaven la dislocació de l'Imperi, s'esforça a construir un poder independent en una zona perifèrica, una veritable Marca Hispànica, sense que aquest projecte es basi en cap fonament cultural o identitari. L'endemà de la derrota d'Aissó, per tal de prevenir tota afirmació gòtica disposada a sol·licitar l'ajuda de l'emirat, Lluís el Piadós opta per confiar els més importants comtats meridionals, septimanis i catalans, a famílies de l'aristocràcia franca de fidelitat garantida. Durant una vintena d'anys (827-844), la història de Catalunya es confon amb la de Bernat de Septimània, comte de Barcelona; el 828, a ell i al seu germà Gaucelm se'ls confia la gestió del conjunt dels comtats marítims, del delta del Roine al Llobregat. La puixança adquirida per Bernat l'invita a intervenir en els afers de l'Imperi franc, en el moment en què aquest està dividit per lluites intestines. L'any 829, Lluís el Piadós el crida a la cort i li confereix el títol de camarlenc; però a partir de 830, Bernat torna a Barcelona i s'adhereix a la rebel·lió de Pipí d'Aquitània; l'any 835, després d'un acord amb Lluís el Piadós, és investit amb la majoria dels comtats de Septimània i Catalunya, i es converteix en el senyor de tot el sud-oest del regne franc. Si els comtats catalans ja no representen el focus d'una possible rebel·lió gòtica, poden en canvi, davant l'allunyament del poder central i la seva manca d'interès per la marca d'Hispània, esdevenir el marc d'afirmació d'un poder regional i suscitar temptacions sobiranistes. El fenomen està cridat a concretar-se al final del segle IX amb la formació de dinasties hereditàries.

L'esdeveniment decisiu en la formació de Catalunya és, en efecte, el naixement de les dinasties comtals i l'inici de reagrupament territorial que en resulta. Els anys 878-897 corresponen al govern de Guifré I, cridat a esdevenir el fundador de Catalunya, l'heroi de la independència catalana, l'iniciador d'una història catalana. Darrer comte nomenat pel poder franc, implementa una dinastia que es perpetua fins al segle XIV i reagrupa sota la seva autoritat la major part dels comtats catalans. El seu govern coincideix amb una conjuntura política concreta, la de l'afebliment del poder central franc i del caràcter hereditari de les funcions comtals a la qual es resigna el 877 el capitular de Quierzy.

Guifré descendia d'una família visigòtica que, per la seva fidelitat a la reialesa franca, va merèixer la concessió d'honors comtals. El seu pare, Sunifred, havia rebut els comtats de Barcelona i de Girona l'endemà de la revolta de Bernat de Septimània. El mateix Guifré va ser investit l'any 870 amb els comtats d'Urgell i de Cerdanya; el 878 se li van atribuir els de Barcelona i Girona, mentre que el seu germà Miró va ser investit amb el del Rosselló. La llista dels comtats de Guifré es va enriquir el 885 amb el de Vic, creat en el marc del repoblament de la regió devastada l'any 826. El fenomen és important, puix que en aquella data tota la futura Catalunya o gairebé tota (tret del comtat d'Empúries) era a les mans de la mateixa família. A la mort de Guifré el 897, els seus comtats van ser repartits entre els seus quatre fills; el nucli central, constituït pels tres comtats de Barcelona, Girona i Vic, va ser per al més gran, Guifré II Borrell; es mantindria indivís i al seu voltant s'anirien aglomerant a poc a poc els altres comtats, al final de successives mancances d'hereu. El reagrupament efectuat al voltant de Guifré apareixia com una prefiguració de Catalunya. ¿Potser els sobirans carolingis van optar, per raons de seguretat fronterera, per efectuar aquest reagrupament entre les mans d'una família indígena coneguda per la seva fidelitat? ¿Esperaven així assegurar-ne la perennitat? El cert és que el territori de la futura Catalunya va quedar repartit a partir d'aquell moment en una nebulosa de comtats hereditaris, que es transmetien a l'interior d'unes dinasties sortides de Guifré.

Dins el marc de la parcel·lació territorial que es va imposar al segle X, continuava existint el sentiment difús que, amb l'excepció dels comtats marginals (Empúries, Pallars i Ribagorça), els comtats catalans estaven governats per dinasties emparentades, la qual cosa va convidar Pierre Bonnassie a elaborar una genealogia única de «la dinastia comtal de Cerdanya-Urgell-Barcelona al segle X i durant la primera meitat del segle XI» i a suggerir la idea d'un «govern familiar». Cal guardar-se d'interpretar, a la llum del futur, dels esdeveniments

comuns al conjunt del regne, però és evident que certs fenòmens poden aparèixer com les manifestacions de la consciència compartida d'una existència en comú: així, el prestigi de la branca primogènita, dotada d'un conjunt de tres comtats, o la presència simultània de diversos comtes amb motiu de plets judicials o de consagracions d'esglésies. Podem demanar-nos si, posteriorment, mentre cada dinastia coneixia un destí propi, almenys temporal, però a vegades molt llarg (en el cas de l'Urgell fins al 1314), romanien vius en els dirigents el sentiment latent d'una mateixa pertinença familiar, sentiment cridat a traduir-se concretament cada vegada que les circumstàncies hi convidaven. Des de l'inici del segle x, del destí de la futura Catalunya se'n van fer càrrec els comtes de Barcelona, els únics als quals la documentació permet de seguir de manera contínua les iniciatives i les activitats.

El naixement de les dinasties comtals no va modificar jurídicament la situació dels comtats catalans amb relació al sobirà franc; durant les primeres dècades del segle x, les referències ditiràmiques a Carlemany o a Lluís el Piadós van aparèixer en els textos i durant tot el segle x els comtes no paren de justificar el seu poder i els drets que se'n deriven invocant de manera recurrent el precepte reial que els va fundar (*per preceptum regis*). El seu títol de comtes en feia uns col·laboradors, els executors de la voluntat reial.

V

Tanmateix, des del final del segle ix, els comtes es van adonar que el creixent allunyament reial els imposava noves responsabilitats; i si no se'n van derivar transformacions institucionals o jurídiques, la representació que els comtes insistien a donar del seu poder i la voluntat de promoure la seva imatge va comportar en el transcurs del segle x una renovació dels seus títols, tot associant una adjectivació hiperbòlica a l'adopció de nous títols. Fins llavors, el comte estava investit d'una tasca de govern sota el títol de company del rei (*comes*); pertanyia al rei (*comes noster*), i els diplomes reials, després d'haver subratllat el rang social que ell li reconeixia (*vir inluster*), subratllaven la proximitat afectiva que el vinculava al sobirà (*carissimus, dilectus, amicus*), a la qual ell responia amb la seva fidelitat (*fidelis*).

El fenomen principal que va acompanyar l'allunyament reial en el transcurs del segle x va ser l'exaltació del poder comtal. De naturalesa terminològica,

s'expressava sota la forma d'una qualificació laudatòria destinada a celebrar els comtes en l'exercici del seu poder; aquesta adjectivació molt heterogènia celebrava tant el seu origen social o el seu estatus com la seva reputació o les seves qualitats morals; encara que no fos nou, el fenomen va conèixer llavors una sorprenent ampliació i no va ser un simple ritual de la Cancelleria; es nodria d'una doble transferència: abandonava progressivament la lloança del comte difunt per la celebració del comte en exercici; privilegiava l'ús del terme *inclitus*, sobretot en els documents de naturalesa religiosa, com a signe de participació en el sagrat; el terme no era reivindicat per aquell que se'n beneficiava; provenia de la destresa del comte i esdevenia una qualitat pròpia del comte barceloní; i si bé no implicava cap supremacia jurídica o institucional, qualificava tanmateix una reputació. Després de l'any mil, seria incorporat als títols oficials en la subscripció dels documents.

El conjunt dels títols, sovint prolongat a partir de llavors amb la menció de la filiació, va conèixer un enriquitament més gran amb l'aparició del terme *marchio* i la seva adjunció progressiva a *comes*; el mot, que originàriament designava els comtes de les regions frontereres, les marques, es va convertir a partir de 844 en un títol destinat a expressar una concentració de poder en mans d'un mateix personatge; va ser importat un cop passat el regnat de Guifré; el comte de Barcelona, detentor de tres comtats i controlador de la major part de la frontera, va ser qualificat a partir d'aquell moment de *marchio*; el títol es va imposar per fer perceptible la promoció jeràrquica de la família barcelonina, que durant molt de temps se'n va reservar el monopoli; *comes et marchio* va passar a ser el seu títol gairebé oficial. Permetia al comte crear marques i apropiar-se-les; en el segle XI, *marca* ja no va designar més una frontera, sinó l'apèndix del comtat; d'aquí les expressions de *marca barcinonensis*, *marca ultima*, *marca extrema* i la localització dels *limites marcae*.

El fenomen més espectacular va afectar l'evolució dels títols comtals i la incorporació de la fórmula *gratia Dei comes*. La seva utilització per part dels comtes prové d'allò que podríem anomenar la *imitatio regis*; el seu abast polític era evident; instituint el poder comtal, la gràcia divina aprovava la seva transmissió hereditària i li donava una legitimitat que li permetia fugir dels imponderables de la conjuntura política; va ser el comte Borrell qui, el 949, va adoptar regularment aquesta fórmula, l'ús de la qual va passar a ser patrimoni de la Cancelleria comtal. La fórmula *gratia Dei comes et marchio* es va imposar com a titulació gairebé permanent dels comtes barcelonins. La promoció dels comtes

en va fer uns imitadors, fins i tot uns substituïts, del rei, com ho testimonien l'associació de la comtessa i dels fills al govern del comtat i l'evocació de la continuïtat dinàstica, subratllada pel record exaltat dels regnats anteriors, dels quals s'arriba a celebrar la *diva memoria*.

Però la voluntat de posar en valor la nova condició dels comtats s'expressava sobretot amb el recurs a un terme que consagrava la seva ascensió en una jerarquia dels poders, el de *princeps*, que va conèixer en el segle x un ús creixent. El terme mai no va ser reivindicat pel comte, ni va tornar a ser utilitzat per adreçar-s'hi; per contra, des de la primera dècada del segle, va servir per designar i exaltar el comte en exercici; Guifré II Borrell en va ser el primer beneficiari; fins i tot va merèixer, l'any 908, el qualificatiu de *princeps maximus*; el qualificatiu es va convertir en el patrimoni comú dels comtes descendents de Guifré. El mot és, abans que res, un terme de lloança i de gratitud apte per fer cristal·litzar una consciència col·lectiva; el *princeps* és el primer; el mot expressa l'existència d'una col·lectivitat de la qual consolida la identitat en la persona del capdavanter que ella mateixa es dona; desproveït de tota significació política concreta, tradueix el reconeixement d'un poder sobirà, cosa que subratlla Pierre Bonnassie quan escriu que «el mot conserva el seu significat pur isidorià de detentor de l'autoritat sobirana». A partir dels anys 1020-1030, els comtes de Barcelona no dubtaran pas a reivindicar-lo i a integrar-lo en el conjunt dels seus títols.

Una darrera aportació enriqueix els títols del comte a mitjan segle x; podríem anomenar-la la territorialització del poder comtal, és a dir, la inserció entre els títols d'una localització geogràfica, la de l'espai on s'exerceix el poder comtal. La iniciativa va partir dels comtes de Besalú i va ser l'any 988 que Ramon Borrell va tenir interès a concretar que ell era «comte de Barcelona». La pràctica estava cridada a generalitzar-se en el segle xi; associant el destí d'una dinastia a l'apropiació d'un territori, traduïa la consciència d'un arrelament regional del poder.

Per bé que l'enriquiment continu dels títols comtals traduïa una exaltació de la seva funció, això depenia sobretot de l'aparença; tornava al comte la imatge que els seus contemporanis tenien del seu poder sense modificar la que ell mateix en tenia, puix que continuava subscriuint les seves actes amb el simple *comes*.

En efecte, en el mateix moment la documentació atesta una indefectible fidelitat a l'ordre reial; en dona testimoni la datació dels documents, que demostra la rigorosa atenció dedicada a l'adveniment dels sobirans i als canvis dinàstics, però sobretot el rebuig de reconèixer l'any 888 el regne d'Eudes, el primer robertià, considerat com un usurpador, el pseudoregne del qual va ser

assimilat a un temps de vacança reial en el qual se substitueix el regne de Crist (*Regnante Domino nostro Ihesu Christo, nobis autem expectante rege*). Després de 922, més que acceptar el regne dels nous usurpadors Robert i després Raül, els documents continuen essent datats des del regnat de Carles el Simple, destituït el 922, pràctica que va prosseguir més enllà de la seva mort mitjançant la inscripció d'un regnat pòstum (*anno V quod Karulus rex obiit*). Quan el rei franc ja no tenia cap influència en la vida política dels comtats catalans, aquesta preocupació traduïa una forma de legitimisme memorial i de vinculació a la família alliberadora. La dispersió de la vida política no qüestionava l'ordre sobre el qual estava fonamentada la vida en comú.

La situació de la futura Catalunya en el segle x continuava essent complexa i paradoxal. L'afirmació comtal no es mostrava pas contradictòria amb un vassallatge a l'ordre carolingi. Els diferents comtats elaboraven la seva pròpia història, i la distribució desordenada dels títols i qualificatius que s'atribuïen els comtes no afavoria gens l'edificació d'un ordre jeràrquic. Però continuava viva una forma de consciència familiar, de solidaritat memorial, almenys virtual, arrelada en l'origen comú de les dinasties i la presència de l'amenaçadora alteritat hispànica. El fenomen no va tenir traducció institucional i els comtats van construir dinasties independents, però el caràcter hereditari de les funcions comtals arribava a vegades al seu terme i la dispersió desembocava en el reagrupament dels comtats a les mans d'una mateixa família. Les evolucions que van marcar el segle x van contribuir a la promoció de la dinastia barcelonina, detentora de tres comtats, en benefici de la qual es va efectuar el reagrupament. Un nou ordre es perfilava a l'horitzó, no el d'un principat jerarquitzat i conqueridor, sinó el d'un aplegament de poblacions unides en una representació comuna.

VI

Allò que s'ha convingut a anomenar l'allunyament reial no va deixar de tenir, d'ençà mitjan segle x, unes conseqüències sobre la vida dels comtats, de posar en perill la seva existència. Una conjuntura política nova apareixia amb la creació, l'any 929, del califat de Còrdova; el perill musulmà reapareix i l'amenaça es tradueix en unes ofensives contra els principats cristians del nord de la Península. Com que el poder franc manifesta una total incapacitat de venir a ajudar-los, els comtes catalans cerquen proteccions de substitució; descobreixen que el papa

de Roma comparteix amb el rei franc la funció de *principes nostrae regionis* i, a partir de 951, el viatge a Roma de dignitaris catalans, laics i eclesiàstics, esdevé una pràctica regular; els comtes catalans intenten també des de 950 obtenir la protecció del califat; diverses ambaixades tenen com a resultat que el comte de Barcelona entri dins la clientela del sobirà cordovès, sens dubte sota la forma d'un homenatge portador d'una promesa de fidelitat.

És en aquest context que succeeix al final del segle x un episodi considerat amb tota la raó com a decisiu en la gènesi de la Catalunya: i és que la conjunció de dos esdeveniments té com a resultat encaminar els comtes catalans cap a una sobirania plena.

Aquests dos esdeveniments són el saqueig de Barcelona per Almansor el 6 de juliol de 985 i l'adveniment d'Hug Capet, que l'any 987 posa un terme definitiu al regnat dels carolingis, la dinastia alliberadora. Encara que són contemporanis, els dos esdeveniments no s'inscriuen pas dins una successió cronològica evident; és la memòria d'aquests fets i l'escriptura de la història que els posen en una relació de causalitat directa. El 981, Almansor, senyor de Còrdova d'ençà de la mort del califa Al-Hàkam, proclama la guerra santa contra les cristiandats de la Península. El 985 dirigeix una expedició —la vint-i-tresena del seu regne— contra Barcelona. Havent sortit de Còrdova el 5 de maig, el dia primer de juliol posa setge davant de Barcelona; el dilluns 6 de juliol, la ciutat és presa a l'assalt, incendiada i saquejada, mentre que els seus habitants són massacrats o presos en captivitat. Les tropes califals no es queden pas a Catalunya; després d'haver arrasat la rodalia de Barcelona, tornen a passar l'Ebre. El saqueig de l'any 985 és considerat pels historiadors com un dels esdeveniments més importants, sens dubte la pitjor catàstrofe que hagi conegut el país. Ramon d'Abadal evocava «la magnitud de la catàstrofe».

La documentació enregistra immediatament el desastre i en manté la memòria quasi quotidiana fins a l'any 1014. En les actes de donació, les vendes i els testaments, la consciència d'una dissort compartida es confon amb les decisions d'abast individual. La intensitat dramàtica del relat es va mantenint per l'ús d'un vocabulari apocalíptic: ens recorda el dia en què Barcelona *va morir*, *va desaparèixer*, *va periclitar*, evoca *la mort*, *la submersió*, *l'exterminació*, *la captivitat*, *la destrucció* de Barcelona. Aquest esdeveniment revelador, àdhuc fundador d'una consciència col·lectiva, s'ha de datar amb rigor; la datació es fa cada vegada més precisa a mesura que s'avança en el temps. Suscita fins i tot l'aparició d'un nou tipus de preàmbul, de contingut exclusivament històric.

Si considerem l'esdeveniment amb la perspectiva necessària, constatem que les seves conseqüències polítiques van ser mínimes; un cop acabat el raid, les tropes d'Almansor van tornar a Còrdova i les relacions entre Barcelona i el califat es van poder reprendre. Per contra, va haver-hi conseqüències duradores, tant psicològiques com materials, en la vida dels habitants; la seva vida social va quedar totalment desorganitzada, cosa que els documents no paren de repetir quan evoquen el «dia en què Barcelona va morir».

En un context tan dramàtic, el desconhort més greu va ser el de l'autoritat protectora, l'abandonament reial que, a partir d'aquell moment, va treure tota legitimitat al poder franc. El relat dels historiadors, fruit d'una reconstitució a posteriori, deixa a desitjar per culpa dels seus constrenyiments cronològics, però el desenvolupament dels fets que va proposar està lògicament fonamentat. Com és natural, el comte Borrell va sol·licitar l'endemà del desastre de 985 l'ajuda del seu sobirà, el rei Lotari; aquest, però, va morir el 2 de març de 986 abans d'haver-li pogut respondre; el seu successor Lluís només va regnar uns quants mesos i va morir el 22 de maig de 987. El primer de juny de 987, els grans del reialme franc, entre els quals figuren *hispani*, es reuneixen a Senlis i no elegeixen rei el pretendent carolingi, sinó el duc dels francs Hug Capet, que és consagrat a Noyon el 3 de juliol. Si ens refiem de la carta escrita el gener-març de 988 per Gerbert d'Orhac en nom del nou rei, el comte Borrell hauria renovat la seva crida d'ajuda al nou sobirà i aquest s'hauria compromès a llançar una expedició armada contra els ismaelites, però va acompanyar la seva promesa d'unes condicions difícilment acceptables, com ara una prestació d'homenatge i un jurament de fidelitat; Borrell va ser convidat a enviar-li una ambaixada abans del 8 d'abril de 988, dia de Pasqua; s'hi va negar i l'assumpte va quedar aturat. Fins i tot si la cronologia dels fets pot qüestionar el seu desenvolupament (les tropes d'Almansor ja feia molt de temps que havien tornat a Còrdova), l'adveniment de la dinastia capetiana posava un terme definitiu a tota relació entre els comtes catalans i la reialesa franca.

El desastre de 985 i la crida inútil feta al sobirà franc condemnen el comte barceloní a una total sobirania. Cap més diploma reial no serà expedit al sud dels Pirineus, cap altra al·lusió al rei no figurarà en la documentació. Quan l'esdeveniment és evocat en la datació dels documents, les formulacions tenen com a objectiu denunciar Hug Capet com un usurpador perfectament il·legítim; un document fingeix fins i tot ignorar el nom del nou rei (*anno primo regni regis Francorum ignotus nomine nobis*), un altre esmenta l'existència de l'hereu

legítim que és a la presó (*qui debuerat esse rex, sed est in vinculis*); la majoria, si esmenten Hug Capet com un sobirà regnant, denuncien la seva il·legitimitat, recordant sistemàticament que aquest rei és un antic duc (*regnante Ugone rege qui dux fuerat —erat, fruit— pridem, qui antea fuit dux*), a tot estirar com un igual del comte barceloní Borrell que s'esforça en el mateix moment a promoure la seva pròpia qualitat de *dux Gothiae*, i que el territori on regna es redueix a la *Francia* (*Francorum rex regnare coepit in Francia, Ugone rege regnante in Francia*), el domini reial, entre el Sena i el Loira, cosa que li treu tota legitimitat per reivindicar un poder sobre el conjunt del regne.

Tant si el saqueig de Barcelona i l'adveniment del capetians presenten o no una perfecta continuïtat com si la sobirania catalana va ser en ella mateixa una resposta a la il·legitimitat del nou rei franc, el cert és que la conjunció dels dos esdeveniments va posar terme a tota relació entre la reialesa franca i els comtes catalans i va representar un tomb decisiu en la formació de Catalunya. ¿Podem parlar, però, d'independència? En els fets, sens dubte. Però el terme d'indiferència o d'ignorància, despullat de tota càrrega institucional, apareix com a més oportú, perquè l'absència reial invitava la societat a determinar per ella mateixa el marc de la seva existència.

VII

Tot al llarg del segle XI, la celebració del poder comtal va continuar essent un fenomen permanent; des de l'inici de segle, el comte barceloní va reivindicar en el seu conjunt de títols el qualificatiu de *princeps*, sens dubte perquè responia a la seva situació en una societat en transformació on acabava d'instal·lar-se el sistema feudal, en el qual el poder central es dispersava i en què les relacions socials es van reorganitzar en un altre nivell, el de les castellanies, en un sistema jeràrquic fonamentat en unes relacions associatives i bilaterals alimentades per un intercanvi entre reconeixement de la *potestas* i promesa de *fidelitas*.

La sobirania nova de cadascun dels comtats va posar un terme a tota forma de consciència col·lectiva? Si ens hem d'atendre a la documentació, va ser el comtat de Barcelona el que va construir Catalunya; els altres comtats, tancats en la seva història dinàstica, en quedaven al marge, en espera que els imprevisibles atzars de la història dinàstica els portessin a integrar-se en el de Barcelona. En realitat, els altres comtes catalans, sobrepresos d'emulació o nodrits d'una

consciència familiar, no van trigar gaire a imitar el de Barcelona i a apropiar-se el títol de *princeps*; en endavant, els comtes ja eren els prínceps del seu comtat. Així i tot, no hauríem d'ignorar l'intent de Borrell de reivindicar una forma de superioritat jeràrquica fent-se anomenar diverses vegades *dux Gothorum* i intitulant-se ell mateix dos cops *dux Gothiae*, per crear un ducat del qual en tindria la direcció i que perpetuaria la identitat gòtica dels seus habitants. Aquest ducat, ¿tenia als seus ulls la vocació de superposar-se als diferents comtats catalans i de conferir una superioritat jeràrquica al de Barcelona alçant-lo al nivell dels altres ducats del regne, sobretot el de *Francia*, seu dels capetians, d'aquests capetians que reivindicaven el títol reial? Encara que la pretensió ducal va desaparèixer ben aviat, el comte barceloní continuava essent cridat a agafar la direcció d'aquella sobirania dels comtats catalans.

Al costat de l'afirmació d'una plena sobirania comtal, de la nova situació es desprenién tres conseqüències d'ordre major; la seva convergència constituïa el fonament existencial de Catalunya, ja que associava la construcció d'una memòria pròpia a la presa de consciència de la pertinença a una comunitat social i territorial i a la posada en pràctica d'un projecte polític.

VIII

El saqueig de Barcelona constitueix el punt d'arrencada d'una seqüència nova de la vida local on arrela una memòria comuna, i ha estat enlairat progressivament a l'estatus d'episodi fundador d'una història catalana.

Una de les originalitats de la Catalunya medieval és la riquesa d'això que s'anomena l'escriptura documental. Apareix com una obligació moral i es basa en la invocació recurrent de la llei gòtica: *Quia decretum est legibus ut scripturae in omnibus causis intercurrent.* L'escriptura de les *actes de la pràctica* és d'una gran riquesa i d'una diversitat que deixa a l'escrivà la llibertat d'expressar la seva apreciació personal sense oblidar la finalitat de l'acta que escriu. Fins a les acaballes del segle XI, la inserció de dades extratextuals o històriques ocupa el preàmbul i el protocol de molts documents. Les actes de consagració de les esglésies constitueixen el terreny privilegiat d'aquests esbossos historiogràfics; el preàmbul de l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll, del 15 de novembre de 977, representa la producció historiogràfica catalana més antiga; a partir de la història de l'abadia fundada el 888 per Guifré en el curs d'un fenomen d'alliberament encetat

per la conquesta carolíngia, proposa una història de Catalunya, del territori abandonat a la sobirania dels comtes descendents de Guifré. Però és el saqueig de Barcelona el 985 l'exemple més espectacular d'aquest fenomen d'escriptura. A partir del 7 de setembre, és evocat en una acta de donació com una referència cronològica familiar (*periit ibi quando ipsa civitas devastata fuit ad ipsos Saracenis.*); la datació esdevé cada vegada més precisa i el saqueig de Barcelona alimenta veritables relats, sobretot en els preàmbuls.

Si aquesta obsessió tradueix d'entrada la dificultat per resoldre els problemes nascuts del desastre i per restituir un ordre en la societat, confereix també a la memòria documental de la catàstrofe un abast històric real. També assistim des de les primeres dècades del segle XI a una transferència sorprenent; la memòria de 985 domina les primeres obres històriques elaborades a Catalunya, simples genealogies reials, annals o cròniques, i les remodela en profunditat. La menció de l'esdeveniment queda transferida de l'actualitat documental a l'escriptura memorial o històrica. Les llistes reials, indispensables per a la datació i la lectura dels documents, integren la menció de l'esdeveniment a la successió monàrquica, i li atorguen la mateixa importància que als adveniments reials; les cròniques l'integren en el seu discurs, que s'inscriu en un horitzó molt més ampli, el del regne franc o fins i tot el de la cristiandat, cosa que implica la seva reescriptura radical, sobre la base d'una selecció, d'una eliminació progressiva dels esdeveniments anteriors, aquells que són exteriors a la història local; Miquel Coll i Alentorn subratlla «la transcendència d'aquesta data en la nostra historiografia primitiva».

La *Chronicon alterum rivipullense*, la crònica catalana més antiga, coneguda en una versió del final del segle XII, reuneix 178 notes analítiques, compreses entre l'any 1127 i el 1191, que comparteix gairebé per meitat l'esment de la presa de Barcelona. Jaime Villanueva va remarcar que aquesta inscripció constitueix un hiatus; correspon a una represa de la crònica i intervé en una data més tardana que aquella en què van ser transcrits els fets anteriors; el canvi d'escriptura s'acompanya d'un canvi radical de perspectiva: la crònica comença com una crònica universal i continua en el segle VIII amb l'arribada dels sarraïns a Espanya i el regnat dels primers carolingis; després de 985, tota menció reial desapareix, Hug Capet hi és ignorat i l'evocació de les dinasties comtals substitueix la dels sobirans francs. Amb el temps, igual que els manuscrits conservats o tornats a transcriure en el segle XIX permeten seguir l'escriptura dels textos, el procés desemboca en la creació d'una espècie de buit documental original, que

permet fer de 985 el punt de partida de la construcció historiogràfica. Alliberant la història dels comtes catalans de tota dependència territorial, com també de tot vassallatge dinàstic, el desastre de 985 crea un buit polític i humà a partir del qual neix una història pròpia, es construeix un espai domèstic. Els anys 985-988 són elevats al rang d'anys de naixement de Catalunya. El moment de la seva sobirania esdevé un acte de naixença.

Un nivell superior d'elaboració del discurs historiogràfic apareix amb la redacció de les històries dinàstiques. La primera història catalana es materialitza en el nucli original de les *Gesta comitum Barcinonensium*, redactat a Ripoll entre el 1162 i el 1184. Aquesta versió primitiva consisteix en una genealogia de les dinasties comtals sortides de Guifré; adopta un pla rigorosament cronològic, el dels regnats dels comtes barcelonins, seguit d'un retorn ràpid cap a les branques secundàries de la dinastia. Àmpliament receptora de les dades llegendàries, la genealogia s'interromp de sobte per esmentar la presa de Barcelona de 985 (*Borrelli comitis temporibus civitas Barchinona a Sarracenis capta et devastata est, anno dominice incarnationis DCCCLXXXV*). Aquest fet és l'únic que hi consta datat; el redactor vol donar-li un abast excepcional, almenys simbòlic. Però és la dinastia que les *Gesta* volen celebrar, i en primer lloc el seu fundador, Guifré, fundador de l'abadia de Ripoll, esdevinguda necròpolis comtal. Així doncs, apareix com a desitjable i fins i tot necessari associar aquest desastre fundador de la sobirania comtal a la fundació de la dinastia que l'encarna; la necessitat de fer coincidir la celebració de la dinastia amb un episodi reconegut com a fundador de la seva sobirania condueix el redactor de les *Gesta* a desdoblar el relat dels anys 985-988 i a inserir-lo no solament en el seu emplaçament cronològic amb la seva datació, sinó també una segona vegada transportant-lo més enrere, un segle abans, en el regnat de Guifré i en els fets esdevinguts en temps de Borrell: la invasió musulmana, la crida inútil al rei franc, la independència resultant d'aquesta defecció reial (*Ecce quomodo de potestate regali in manus nostrorum comitum Barchinonensium honor ipse Barchinonensis devenit*).

La memòria dels orígens catalans no s'encarna en el culte d'un heroi epònim; l'escriptura de la història beu la seva font en el cor d'una seqüència històrica alimentada per una abundant documentació; la història de Catalunya emergeix d'una catàstrofe, d'un no-res assimilable a un desafiament. La memòria domèstica d'una catàstrofe es trasmuda en la commemoració de l'acte fundador de la glòria dinàstica.

IX

Alliberats de tota tutela estrangera, els habitants de la futura Catalunya prenen consciència a poc a poc de pertànyer a un destí comú que arrela en un territori. La recent sobirania dels comtats implica per a les poblacions una percepció nova de la seva existència, una necessitat de localització territorial dels esdeveniments que els convida a situar la seva existència comuna en un espai definit, entre *Hispania* i *Francia*, reducte en què es reclou a partir d'aleshores la legitimitat del nou rei.

Un terme està cridat a traduir aquesta presa de consciència territorial, aquesta representació d'un espai domèstic comú, un terme que coneix en el segle XI un canvi brutal de significació, el de *patria*. Abans de l'any mil, el terme havia estat emprat sempre en el sentit escatològic de sojorn dels benaurats; la *patria* designava el paradís. A l'inici del segle XI, la pàtria davalla a la terra. La pàtria celestial es resigna a coexistir amb la pàtria terrenal, identificada amb un territori. A l'època feudal el mot va designar tot principat percebut des de l'interior per aquells qui l'habiten. L'encíclica mortuòria de Bernat de Besalú celebra el 1020 les virtuts del *princeps et pater patriae*. En la de Ramon Borrell, el mot apareix set vegades, sis de les quals per celebrar la seva obra terrenal; estén l'autoritat del comte a les dimensions d'un principat que està per construir, puix que inclou l'Urgell i Tarragona. Quan Oliba mor el 1046, la seva encíclica funerària celebra novament el pare de la pàtria, puix que abans de ser abat i bisbe va ser el govern de tota la pàtria allò que havia heretat (*patrie principatum hereditario iure delegatum*). El mot designa clarament un espai de vida en comú (*nostra patria*) sotmès a l'autoritat del *princeps*.

El terme no apareix només de manera puntual; coneix una evolució semàntica i la seva freqüència permet de seguir la cristallització progressiva d'una entitat política.

La consciència de la pàtria és d'antuvi espontània i personal; és la de l'individu, sigui quina sigui la seva pertinença social; les pàtries són múltiples, d'extensió variable i imprecisa; es juxtaposen. A partir de les primeres dècades del segle XI, el mot defineix el país on es desenvolupa l'existència dels socis d'un acord; apareix com el marc de representació de la diversitat social; designa una primera forma d'aplec conscient; una societat s'hi expressa. Terra dels pares, lloc d'arrelament territorial, de recolliment afectiu i d'intercanvis, la *patria* és també la primera forma conscient d'aplegament espontani o voluntari.

Uns quants anys després, és objecte d'una localització geogràfica; es concreta en l'ús del demostratiu i arrela gràcies a una adjectivació manllevada a les categories polítiques. Designa uns territoris distints i individualitzats; la *patria Barchinonae* apareix en una *convenientia*; quan un fidel es compromet a restituir al seu senyor la *potestas* sobre dos castells, li promet de fer-ho, *si non presens fuerit in istis patriis*, per mitjà dels castellans que hi haurà instal·lats: hi ha, doncs, una clara representació d'allò que entén per pàtria. El terme bascula cap al camp polític. És a l'interior de la pàtria que són exigibles els deures del vassall. La pàtria/castellania és un espai de poder que aixopluga les manifestacions de la vida pública, on s'inscriu la vida d'una comunitat de la qual ella representa l'horitzó quotidià, aquell que abandonen els individus que se'n van en pelegrinatge. S'imposa com una persona moral que es regeix pels seus propis costums (*mos patriae*) i que elabora les seves pròpies lleis (*lex patriae*).

Les dues realitats, l'afectiva i la territorial, juxtaposades en la pàtria, s'unifiquen en l'exigència de la *defensio patriae*. La lluita contra l'islam ha donat a la pàtria catalana una precoç dimensió col·lectiva, alhora territorial i espiritual. Realitat espiritual estibada en la fe cristiana, s'inscriu en un espai amenaçat. El 1080, el bisbe de Roda recorda que la *patria* és presonera dels ismaelites (*patria captivata*). El 1108, Ramon Berenguer III fa un balanç tràgic de la invasió almoràvit que ha assolat el Penedès, *partes nostrae patriae*.

La territorialització i la dimensió afectiva del concepte de *patria* permeten que s'estengui progressivament; d'un espai domèstic privat i movedís, la *patria* es dilata per definir un espai de poder, la castellania i després el comtat; el terme es revesteix d'una significació cada vegada més política; contribueix a l'afirmació del principat barceloní; un text precursor de 1033 evoca ja els *comites patriae* a imatge dels reis i dels prelats romans; darrere el mot *patria*, és ja Catalunya que es dibuixa entre *Francia* i *Hispania*. Quan Ramon Berenguer IV comença a donar al seu poder una representació territorial, utilitza aquesta mateixa paraula, *patria*; així, quan evoca «consilii tam comitis quam episcoporum et magnatum seu nobilium huius patriae virorum o secundum morem et consuetudinem Barchinonensis patriae», la pàtria s'estén a tot l'espai controlat pel poder comtal. La mateixa autoritat s'apropia de la politització del concepte. A un ús espontani desordenat succeeix un ús conscient i acabat. La confiscació del concepte de pàtria per part de l'autoritat comtal és posada en valor en els *Usatges de Barcelona*, on es reivindica l'aptitud del príncep per fer la llei; el terme *patria* hi designa clarament una realitat col·lectiva; és emprat pel

príncep per designar un territori unificat pel costum, ell mateix expressió del poder sobirà. Tres de les vuit ocurrences lingüístiques parlen explícitament de la pàtria com d'una possessió dels prínceps (*in eorum patria*). Les *Gesta comitum Barcinonensium*, acabaran de donar al terme un sentit purament polític. Hi assistim a l'apropiació dinàstica del concepte, acompanyant una empresa d'aplegament territorial.

La sobirania dels comtes barcelonins els va obligar a inscriure's a l'espai, a donar del seu poder una descripció territorial apta per nodrir la representació d'un espai comú i exclusiu i a assenyalar les amenaces externes; manllevat al vocabulari de la subjectivitat i de la representació domèstica, el terme de *patria* va permetre l'afirmació d'una sobirania i va contribuir a la cohesió jurídica d'un espai de poder abans de definir el marc territorial propici a l'exaltació de la dinastia; aparegut en un context de dispersió feudal, va contribuir a transcendir-la i a caracteritzar un espai d'apropiació col·lectiva sotmès a un mateix poder; la *patria* va afavorir l'emergència d'una consciència catalana.

X

Els comtes catalans no es van limitar a ignorar el regne franc; li van girar l'esquena. Els fets dramàtics que van marcar el final del segle x van tenir com a conseqüència portar els catalans cap a la redescoberta d'Hispania; aquesta ja no era solament un horitzó estranger i amenaçador, del qual els comtats constituïen la marca, sinó que va esdevenir un espai obert a l'expansió, al benefici, a la conquesta. Els comtes es van sentir a partir d'aquell moment preocupats per la vida d'Hispania i es van imposar el deure d'intervenir-hi. La desaparició del califat el 1031 i el desordre que en va resultar els convidaven a treure'n profit abans de comprometre's a conquerir-ne una part. La redescoberta d'Hispania havia de decidir la sort de Catalunya.

Ja sobirans a partir d'aleshores, els comtats catalans van ser aspirats per la Península. Aquesta relació prioritària, aviat exclusiva, va ser primer que res defensiva. Hispania era percebuda com una amenaça de la qual calia protegir-se. Més que no arriscar-se a una ofensiva militar, els comtes catalans van preferir intervenir en les agitacions interiors que afectaven la vida del califat. Aquest és el sentit de l'expedició de l'any 1010, interpretat com una operació de represàlia posterior al saqueig de Barcelona. Aquesta expedició de Còrdova,

formalment descrita com a *publica expedicio Spaniae*, va marcar l'inici d'aquesta redescoberta d'Hispania. Va reunir la majoria dels comtes i bisbes catalans i va tenir com a objectiu una participació en la *fitna*, veritable guerra civil en la qual es jugava la successió califal. Es va acabar amb el pillatge de Còrdova i el retorn de les tropes catalanes.

Fins al final del segle IX, Hispania havia estat una terra d'emigració; els comtats catalans no paraven d'acollir els *hispani*, fossin pagesos artigaires als quals Carlemany havia dedicat un capitular, fossin abats exiliats a la recerca de la direcció de les ànimes. Dotat d'una accepció purament geogràfica, el mot Hispania marcava una fita en l'horitzó dels catalans, assenyalava l'accés a un altre món. Al segle XI, l'endemà de la dissolució del califat, que implicava la dispersió del poder musulmà en regnes o *taïfas*, s'imposava l'itinerari invers. Hispania es va convertir en l'objectiu d'un viatge, l'*iter de Hispania*, la primera menció del qual data de l'any 1010, moment en què les lluites internes del califat fan dels principats cristians uns actors de la vida política peninsular. Una sèrie de locucions molt voluntaristes canalitzen aquest flux cap a Hispania (*volo pergere in Hispaniam, volens ire versus Ispaniam*). Com que el viatge a Espanya era una empresa arriscada, sempre se l'associa a la redacció d'un testament. És una empresa col·lectiva, una expedició pública, una expedició guerrera que té com a objectiu expulsar d'Espanya moros i moabites; variant local del servei vassàlic, la host d'Espanya (*hostis de Hispania*) irriga els juraments de fidelitat. Presents des de l'inici del segle XI, les mencions d'aquesta expedició guerrera es multipliquen després de 1070 en les *convenientiae* feudals. L'activitat militar dels cavallers catalans a Hispania no es redueix pas a unes operacions puntuals i tarifades; s'imposa com una exigència permanent, la *guerra de Hispania*; aquesta «guerra d'Espanya» no va acompanyada fins al final del segle XI de cap voluntat de conquesta territorial ni del més petit proselitisme religiós; té una perspectiva econòmica. Hispania és el camp de campanyes guerreres remuneradores. Ramon Berenguer I en proposa la protecció, i fins i tot la tutela als principats nascuts de la dislocació del califat, sobretot els de Saragossa, Lleida i Tortosa, a canvi de la percepció de tributs o *parias* (*parias de Hispania*). La guerra és font de rendes fructíferes que els comtes utilitzen per apuntalar la fidelitat de l'aristocràcia. Sota el regnat de Ramon Berenguer I apareixen les honors d'Espanya (*honor de Hispania, honor que dicunt de Hispania*), una espècie de feus arrencats als *taïfas*, que constitueixen una part important del patrimoni aristocràtic que els guerrers catalans s'encarreguen d'explotar al servei dels comtes. La defensa

de l'honor de *Hispania* apareix a partir d'ara com un leitmotiv en els juraments de fidelitat.

Al tombant del segle XII, s'imposa una nova visió d'Hispania, percebuda en endavant com una persona moral caiguda en l'error a causa de la perfídia dels sarraïns que l'ocupen; importa, doncs, amb l'ajuda de Déu, afeblir-la, sotmetre-la, destruir-la. Aquest canvi de percepció apareix l'any 1058 en l'acta de consagració de la catedral de Barcelona, on un llarg escrit que il·lustra el tema de la *rota mundi* recorda que en el passat l'enemic del gènere humà va llançar les seves legions de bàrbars i de pagans sobre Hispania per destruir-hi les esglésies que hi florien, i primer de tot la de Barcelona; esdevé persistent amb l'expansió dels almoràvits, la irrupció dels quals és caracteritzada en les cròniques catalanes com una aportació ètnica nova (el mot 'sarraïns' passa a ser l'únic qualificatiu de les poblacions d'Hispania), generador de violència religiosa. Hispania esdevé el país de la impietat (*tam de Christianitate quam de Hispania*) i la guerra a Espanya es transforma en guerra santa, comparable a una croada (*ibo cum exercitu mea in Hispaniam in servitium Dei*); l'extracció de *parias* cedeix el lloc a la conquesta territorial (*decimam partem terrarum Hispaniae quae modo est in potestate Sarracenorum si sine extraneorum auxilio aquirerem*). Hispania ja no és un territori juxtaposat a Catalunya, de la qual la separa una marca; esdevé una realitat espiritual que és important de reduir i de suprimir (*per magnas missiones quas fecimus in capcione Dertose et in destructione Yspanie*); és per això que evoluciona, esdevé plural, es dota de referències geogràfiques variables.

En el mateix moment, torna a prendre possessió de la seva història; nombrosos textos recorden que les ciutats sotmeses als sarraïns havien tingut un passat cristià; aquesta reactualització d'Hispania apareix d'antuvi en el discurs pontifici, per al qual la reconquesta és una restauració; és recuperat per les autoritats catalanes; el setge metropolità de Tarragona és restaurat l'any 1090 i el nou arquebisbe Oleguer reivindica per a la seva església el lloc que ocupava a la Hispania romana (*ecclesiae Tarraconensi, quae capud est ecclesiarum totius citerioris Hispaniae*); Ramon Berenguer III evoca la *historia Hispanie* i les cròniques feliciten Ramon Berenguer IV per haver trencat les portes d'Hispania (*qui claustra Hispaniae fregit*).

La descoberta d'Hispania representa l'accés a un món nou. Crea unes situacions inèdites que conviden els catalans a imaginar uns comportaments originals. En un primer moment, alguns llegats testamentaris són reservats al rescat dels captius cristians, presoners en terra hispànica. Però tot seguit,

els *sarraceni* integren la societat catalana com a presoners de guerra reduïts a l'estat d'esclaus; el seu destí futur esdevé per als catalans un objectiu de salvament; en les disposicions testamentàries, són llegats a institucions eclesiàstiques, i després formalment alliberats; i els testadors es preocupen cada vegada més de preveure'n el baptisme. Alguns antropònims mantenen la memòria d'una conversió recent.

A mesura que reintegra la cristiandat, Hispània es converteix en un objectiu polític; els sobirans cristians rivalitzen per integrar-la als seus títols. El 1117, Ramon Berenguer III s'atribueix el títol de *marchio Hispaniarum*, terme que evoca clarament una voluntat expansionista; el temps de la conquesta ha arribat; desemboca en l'ocupació de la vall i del delta de l'Ebre, la *Catalunya Nova*, en la conquesta de Tortosa el 1148, de Fraga i de Lleida el 1149, que marca l'acabament de la construcció territorial de Catalunya i inaugura la seva vocació mediterrània; en un document datat del setge de Lleida, Ramon Berenguer IV no dubta a fer-se anomenar «far gloriosíssim» o «esclat gloriosíssim d'Espanya» (*gloriosissimi nitoris Hispaniae*). Uns quants anys més tard, s'intitula a si mateix *subiugator Hispaniae*. Formulacions com aquestes no són sinó denominacions de prestigi; no constitueixen un nou conjunt de títols; la conquesta territorial no suposa pas la creació de nous comtats, sinó que constitueix la prolongació natural del combat barceloní.

Sobretot perquè l'heretatge hispànic havia estat progressivament confiscat pels sobirans de Castella i Lleó, que s'atribuïen el títol de *rex Hispaniae, rex Ispaniarum* i hi van associar temporalment la dignitat imperial (Alfons VI es proclama a partir del 1077 *Dei gratia tocius Ispaniae imperator*). Algunes cròniques catalanes reconeixen l'exclusivitat de la referència hispànica als seus veïns de Castella; per contra, les *Gesta comitum Barcinonensium*, tot i que consenten a reconèixer-los el títol d'*imperator*, però més concretament d'emperador de Toledo o de Castella, els neguen tota apropiació hispànica.

L'exhumació, la reapropiació d'Hispània és la d'un patrimoni comú. Al cap d'uns quants segles, els comtes catalans reintegren Hispània (*rex noster in Hispaniam ultra progrediens*); però aquesta ja no és una realitat política homogènia ni el patrimoni d'un sol poder; les diverses monarquies i els principats que han contribuït a la conquesta d'Hispània i a l'expulsió simbòlica dels sarraïns, estan cridats a treure'n profit; després de 1162, les *Gesta comitum Barcinonensium* evoquen la pluralitat dels reis d'Hispània (*cum aliis regibus Hispaniae, omnes reges Hispaniae*) i el terme *Hispania* és emprat en plural.

La participació dels catalans a l'obra comuna comporta una percepció nova del món que l'envolta, que explica sens dubte la reculada espectacular de tota forma d'afirmació gòtica. Ha estat, sobretot per als comtes barcelonins, l'ocasió d'entaular relacions amb els altres actors de l'empresa de conquesta; la conquesta d'una part d'Hispania els ha integrat en el joc de les relacions internacionals, els ha convidat a establir relacions polítiques i familiars amb les altres dinasties; s'han convertit en un dels associats en la vida de la Península.

XI

Aquesta situació és a l'origen d'allò que constitueix l'etapa última de l'emergència de Catalunya. En el marc de la conquesta d'Hispania, els diferents principats que comparteixen el país s'han de situar en l'espai peninsular, marcar el territori que els és propi, concloure acords, donar-se un nom que els permeti d'identificar-los. La Catalunya en via d'acabament encara només és el comtat de Barcelona, mentre que el *comes Barcinonensis* no solament prossegueix la construcció d'un vast principat que absorbeix successivament, en tota sobirania, els comtats de Besalú el 1111, de Cerdanya-Conflent el 1118, del Rosselló el 1172 i del Pallars Jussà el 1192, sinó que dirigeix a Hispania l'expansió que s'acaba el 1149 amb la presa de Lleida. El comtat de Barcelona esdevé soci del repartiment d'Hispania, repartiment que pren un caràcter oficial arran dels tractats de Tudellén (1151) i de Cazorla (1179), en els quals el comte-rei s'entén amb el rei de Castella sobre la compartició de les terres a conquerir, obrint a l'expansió catalana el litoral mediterrani fins a Alacant.

S'imposa a partir d'ara una certa visibilitat, la necessitat de poder assenyalar l'espai d'exercici d'un poder sobirà. A partir de 1160, Ramon Berenguer IV recorda regularment que el seu poder s'estén *a Salsis usque ad Ilerdam* (o *Tortosam*); de Salses a Tortosa, de Lleida a Tremp; el 1173, Alfons II instaura la pau i la treva de Déu *in tota terra nostra, a Salsis usque ad Tortosam vel Ilerdam cum finibus suis*.

És en aquest context que intervé la unió entre el regne d'Aragó i el comtat de Barcelona. L'acord conclòs l'agost de 1137 preveu el matrimoni de Ramon Berenguer IV amb Peronella, filla i hereva del rei Ramir. En espera del naixement d'un hereu (el matrimoni no tindrà lloc fins al 1150), Ramon Berenguer pren a càrrec seu la direcció del regne d'Aragó; s'atribueix el títol de *princeps, dominator*, més rarament el de *dominus regni Aragoniae*, però no és investit de la

dignitat reial i una rigorosa distinció es manté entre els dos territoris sotmesos al seu poder. A la mort de Ramon Berenguer el 1162, el seu fill Alfons esdevé *rex Aragoniae et comes Barchinonensis*; el seu adveniment consagra la promoció reial del comte barceloní, però durant el seu regnat (1162-1196) no deixa de portar aquest doble títol, destinat a mostrar que l'exercici simultani, però distint, de les dues funcions no implica cap confusió, cap absorció de l'un per l'altre.

Les decisions preses a Aragó no concerneixen pas l'espai barceloní, i recíprocament. El nou rei ha de concretar clarament en l'exercici del seu càrrec el territori del qual continua essent el comte en raó d'un heretatge multiseccular. Fins i tot encara que la promoció reial sigui de naturalesa transcendental a través del ritu de la consagració, si el comte de Barcelona és rei a partir d'ara, és solament a Aragó que exerceix la seva funció reial, cosa que no fa gaire va incitar alguns historiadors a elaborar el concepte de comte-rei, desproveït de tota significació racional, i a situar Alfons en una doble genealogia (Alfons II d'Aragó, Alfons I de Barcelona). Això és oblidar que, si l'origen del seu poder és diferent en els dos territoris on l'exerceix, la seva persona esdevé reial al final d'un reconeixement ritual que transcendeix la conjuntura política; ell és rei en la seva persona i, doncs, en els dos territoris; si és rei d'Aragó, no és pas rei de Barcelona, sinó que continua essent rei quan s'hostatja a Barcelona; la seva imatge és una imatge reial; és la que donen d'ell les *Gesta*. Essent com són una genealogia de la dinastia barcelonina, només expliquen història de Catalunya; però l'any 1162 representa una cesura clara en el relat; en aquesta data la imatge del comte esdevé reial; el text, dominat per una terminologia exclusivament reial, ens fa testimonis d'una entrada en reialesa de la dignitat comtal; els comtes ja només són designats amb el nom de *rex* i només el mot *regnum* qualifica el territori del seu poder. La menció de la reialesa dels comtes envaeix l'escriptura diplomàtica, cosa que explica que un concili celebrat el 1180 a Tarragona decideixi no continuar datant els documents amb els anys de regnat dels sobirans francs.

Encara que el sobirà enuncii de manera liminar els seus títols complets, és en tant que rei que pren les seves decisions, i és en aquests termes que els seus súbdits se li adrecen. El 1258, el tractat de Corbeil, l'objecte del qual afecta únicament els territoris catalans sobre els quals el rei de França Lluís IX renuncia a tota sobirania a canvi de la renúncia dels catalans a tota reivindicació al Languedoc, és conclòs entre dos reis. El concepte més apte per descriure la nova situació ¿no seria més aviat el de doble monarquia, sistema dualista cridat a governar Àustria-Hongria entre el 1867 i el 1918?

És llavors que s'imposa a Catalunya la necessitat de fer reconèixer la seva pròpia existència. Ella és un *partenaire* del regne d'Aragó i no està gens amenaçada per cap absorció. Però el fet que comparteixi el mateix sobirà exigeix distingir clarament el territori d'on és rei d'aquell d'on és comte, puix que les dues funcions són d'origen diferent i s'exerceixen simultàniament. És l'endemà de la unió catalanoaragonesa que sorgeix en la documentació el nom de Catalunya, destinat a qualificar la part no aragonesa de la doble monarquia.

El terme apareix en l'escriptura documental sota el regnat d'Alfons II. Permet distingir bé els dos espais de poder: *totos illos donativos quos comes pater meus tibi fecit tam in regno Aragonis quam in Chatalonia*. És el testament del rei que, el maig de 1196, n'imposa l'ús i fa una representació quasi oficial de l'espai no-aragonès en què s'inscriu la seva autoritat. En el testament mateix, el mot 'Catalunya' és utilitzat deu vegades; es recupera després en el codicil·li i en l'execució testamentària. Dues vegades és inclòs en un inventari exhaustiu de l'immens i diversificat patrimoni reial (és sota el regnat d'Alfons que l'expansió catalana o catalanoaragonesa al nord dels Pirineus arriba al seu apogeu i s'estén des de Provença fins al Bearn passant pels principats llenguadocians); però és utilitzat sis vegades en coordinació exclusiva amb el d'Aragó i permet identificar dues entitats administratives juxtaposades; *cum regno Aragonis et Cathalonie, terrarum Aragonis et Cathalonie, ecclesias Cathalonie et Aragone, de regno Aragonis et de Cathalonie*; es presenta també diverses vegades com una alternativa al d'*Aragonia: de Aragonis aut de Cathalonie*. Pel que fa als executors testamentaris, havien estat explícitament escollits en els dos territoris: *manumissores... constituti in dicto testamento: de regno Aragonis..., de Catalonia..., de regno Aragonie..., de Cathalonie*. L'ús del terme esdevé corrent sota el regnat de Pere II, qui, el 1198, promulga una constitució de treva i de pau *per totam Cathaloniam*.

La nova denominació no s'inscriu pas en el camp del vocabulari polític; privada de tot arrelament històric o ètnic, no és assumida per la titulació comtal. Si bé regna *tam in regno Aragonie quam in Catalonia*, el sobirà continua intitulant-se *rex Aragonie et comes Barchinone*.

D'ençà de la seva aparició documental, el terme suscita una pregunta. ¿Té com a únic objecte donar un nom al territori que depèn del comte barceloní? ¿O bé té una significació abans que res conceptual, un valor programàtic?

El testament d'Alfons II comença amb un inventari exhaustiu del seu patrimoni, sobretot del seu patrimoni català, a saber, el comtat de Barcelona i els comtats que mentre vivia es van fondre amb el de Barcelona; però s'acaba amb

la fórmula «et in tota Catalonia». El terme, doncs, no és un simple substitut que designa el comtat tripartit de Barcelona, l'actualització terminològica d'un territori de poder; suggereix una prolongació, una extensió; ¿designa els altres comtats catalans, vinculats al de Barcelona d'ençà del final del segle IX per mitjà d'un origen dinàstic comú? ¿O bé obre unes perspectives noves d'expansió cap a Hispània? Localitzable d'ara endavant tant geogràficament com políticament, Catalunya continua essent en l'esperit d'aquells qui la dirigeixen un projecte arrelat en una memòria i assumit pels comtes de Barcelona, un projecte en curs de realització. Després de la unió amb Aragó, els sobirans utilitzen la seva condició reial per afermar la seva posició al capdamunt de la piràmide feudal. Quan el sobirà s'adreça als seus súbdits catalans en tant que *ego, Ildefonsus rex o ego, rex*, ells li responen com a *domino suo regi* i s'adrecen a ell per mitjà d'aclamacions com ara *clamamus ad regem*. Els comtes de Barcelona i d'Urgell van participar plegats en la conquesta de Lleida el 1149 i, el 1187, van tancar una *convenientia* a propòsit del govern de la ciutat. Els comtes encara «independents» (Urgell, Empúries, Pallars) tracten el comte barceloní com a rei seu i s'hi sotmeten explícitament tot participant en la seva cort si bé conservant la seva pròpia, on prenen decisions sobiranes amb l'ajuda dels seus barons. Catalunya està pensada i anomenada abans d'estar acabada i unificada. La condició reial del sobirà li ha permès de pensar la seva Catalunya com un Estat unificat, un Estat definit no per unes estructures feudals, sinó per una continuïtat territorial. Catalunya, que sorgeix després de 1160, la *tota Catalonia* esmentada en el testament d'Alfons II és alhora una constatació i un projecte, una descripció territorial i una anticipació.

El nom de Catalunya, l'aparició sobtada del qual respon a una urgència —perquè el títol massa institucional i localitzat de comte de Barcelona no convenia per a la definició d'un Estat—, continua essent un enigma. ¿El comte va donar existència política a un mot que ja existia abans?

És admès que l'ús documental més antic de les paraules 'català' i 'Catalunya' remunta a la primera meitat del segle XII i que apareix en el poema d'Enric de Pisa que descriu l'expedició que Ramon Berenguer III va menar contra Mallorca l'any 1115. El text conté quinze ocurrències de termes fonamentats en el radical 'català': *Catalania* designa un espai geogràfic i humà, un país; *catalanenses* caracteritza un grup homogeni. Ramon Berenguer és *dux catalanensis*. El terme permet localitzar un territori, aquells qui l'habiten i els qui el dirigeixen. Sota aquesta forma, és ignorat en la documentació contemporània, però els avatars de la transcripció

escrita de l'oralitat continuen essent aproximatiu i incerts (*castellani* esdevé *castlani*) i les evolucions lingüístiques que se'n dedueixen són arriscades.

El mot apareix com a antropònim en el jurament de fidelitat prestat pels habitants de Carcassona al comte Ramon Berenguer al final del segle XI o l'inici del segle XII. Però cal esperar fins al 1150 per trobar amb una certa regularitat l'antropònim *Catalanus*. Al final del segle XII, es banalitza i, al segle XIII, designa una col·lectivitat, els *Catalani*.

Pel que fa a la seva etimologia, cal bandejar les aberracions terminològiques que en fan la resurrecció del nom de tribus iberes (*Laketani*) o la perpetuació d'una afirmació gòtica (*Gothalania*) i, naturalment, excloure la idea d'un heroi epònim fundador, un tal Otger Cataló: aquestes construccions intel·lectuals es neguen a admetre la capacitat de l'home de saber mirar i després descriure i anomenar el món que l'envolta. Avui és admès que l'etimologia més convincent és la que va ser proposada el 1899 per Josep Balari i Jovany en els seus *Orígenes històrics de Catalunya*, després recuperada i precisada per Pierre Bonnassie. Es basa en una realitat visible, de naturalesa sociològica, i explica que el terme hauria pogut ser utilitzat abans que res des de l'exterior, com un esguard adreçat sobre la realitat social que revelava. Catalunya ve de *castlà*. Pierre Bonnassie veu en la promoció del mot el reconeixement quasi oficial de la feudalització de la societat: Catalunya és el país dels *castlans*. «Els castellans constitueixen ells sols tota la potència militar del país; els estrangers no s'hi equivoquen pas quan, prenent contacte amb Catalunya per mitjà dels seus guerrers, designaran el país amb el nom dels seus *castlans*... Aquí, com a Castella, el nom dels guardians dels castells acabarà aplicant-se al conjunt de la població».

Conjuntament amb aquesta evolució territorial i amb aquesta presa de consciència col·lectiva, una altra qüestió mereix de retenir l'atenció i pot explicar que, quan Catalunya apareix formalment, és totalment perceptible, tot mantenint-se políticament inacabada: la de la llengua. A parer dels lingüistes, en el moment en què Catalunya fa reconèixer la seva existència, la llengua catalana és única i s'adhereix al territori cridat a esdevenir català; no està en ús fora de Catalunya, però s'imposa per tot el territori català, malgrat la pluralitat de les estructures polítiques, fins i tot en regions que originàriament haurien ignorat el llatí (Ribagorça i Pallars). Aquesta coincidència entre una Catalunya que encara està parcialment en projecte i l'ús d'una mateixa llengua continua essent un misteri, misteri d'allò viscut, nodrit amb una consciència o una representació comuna, enriquit per intercanvis i per un destí comú memorial.

Al final del segle XII, Catalunya existeix. Està identificada amb un nom; la reconeix tothom, els qui la dirigeixen, els qui l'habiten i els que li són estrangers, com una realitat territorial, una entitat política sobirana, encara que resti vinculada a altres entitats en el marc de la comunitat de poder que la integra a la Corona d'Aragó. Es juxtaposa a les altres entitats polítiques i continua participant amb elles en la reconquesta d'Hispania. Regulada d'ara endavant per mitjà d'acords entre estats sobirans, aquesta reconquesta és l'obra comuna de Catalunya i Aragó; no comporta l'annexió de nous territoris, però fa néixer un nou regne, el de València, abans de continuar cap a la Mediterrània, on passa a ser l'obra d'una monarquia triple. Aquesta pot ser induïda a dividir-se en favor de les successions dinàstiques, però la «independència» de Catalunya continua essent immutable. L'única anomalia als ulls de l'historiador és la supervivència del qualificatiu de comte, que, etimològicament, expressa una dependència. ¿Va ser la reialesa aragonesa allò que va impedir l'emergència d'una reialesa catalana o la invenció d'uns títols que incloïen el terme de Catalunya?

Si bé Catalunya existeix, encara està inacabada, però és activa i vivent. Prossegueix la seva construcció, oberta a l'acolliment dels darrers comtats com a continuació de l'expansió territorial per Hispania. Queda encara fer-la viure, institucionalment i socialment, com a entitat humana o «nacional» i territori de poder. L'elaboració i la publicació de diversos costumaris evoca les diverses categories socials que fan viure el país i l'animen amb les seves activitats. A l'inici del segle XIII, sota el regnat de Jaume I, és quan neixen les Corts catalanes; arriben a la seva plena maduresa al final del segle, quan es converteixen en un òrgan legislatiu regular que controla i limita l'autoritat reial; el 1354 institueixen una delegació permanent o Generalitat; establerta d'ençà del 1364 a Barcelona, aquesta Generalitat que reuneix tres diputats, un per cadascun dels «braços» (Església, noblesa, síndics designats pels consells urbans), esdevé l'òrgan executiu de les Corts. És al segle XIV, també, que alguns juristes, influïts pel dret romà, comencen a utilitzar el terme de «principat» per qualificar Catalunya, territori independent al capdavant del qual hi ha un sobirà que no és rei, expressió d'una sobirania que el mot *comes* no era apte per traduir; el de *princeps*, reivindicat pels comtes a l'inici del segle XI, aconsegueix d'expressar aquest associació entre entitats territorials sobiranes, una associació que s'expressa a través d'un sobirà comú.

La gènesi medieval de Catalunya és complexa i original; no respon a cap determinisme i no és el fruit d'una conquesta o d'una immigració. El naixement de Catalunya marca el terme d'una evolució domèstica, de la construcció d'una

identitat col·lectiva que expressava no una oposició als seus veïns, sinó la consciència precoç d'una realitat sociològica nascuda de les condicions històriques o geogràfiques, construcció original menys en la seva forma que en la seva precocitat, imposada per les circumstàncies.

BIBLIOGRAFIA³

- ABADAL, Ramon d' (1961). *Els primers comtes catalans*. Barcelona, Vicens-Vives.
- *Dels visigots als catalans*. 2 vols. Barcelona, Edicions 62 (1969-1970). Edició a cura de Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ.
- BISSON, T. N. (1984). «L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir, et ideologies». *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, XXXIX, p. 454-479.
- BONNASSIE, Pierre (1975 i 1976). *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutation d'une société*. París. Publicat en edició catalana, amb traducció de Carles CASTELLANOS, per Edicions 62, el juny de 1979, amb el títol *Mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 vols.
- FELIU MONTFORT, Gaspar (1972). «El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, VII. Barcelona, Institut Municipal d'Història, p. 9-32).
- MIQUEL ROSSELL, Francisco (1945-1947). *Liber Feudorum Maior*. Barcelona, CSIC.
- SALRACH, Josep M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*. Barcelona, Edicions 62.
- SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago (1970). *Els barons de Catalunya*. Barcelona, Vicens-Vives. Nova edició a cura de Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (2011). Revisió a cura d'Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA. Barcelona, Editorial Base.
- (2011). *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona, Vicens-Vives. Segona edició, amb pròleg i edició de Gaspar FELIU I MONTFORT. Barcelona, Editorial Base.
- UDINA MARTORELL, Federico (1951). *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, CSIC.

3. Nota de l'editor: la present bibliografia té només un caràcter referencial d'algunes obres sobre el període estudiat en l'article de Zimmermann, que va ser la seva lliçó inaugural en el Congrés sobre l'obra de Ramon d'Abadal.

- WOLFF, Philippe (1965). «*L'Aquilaine et ses marges*», Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben, I: Persönlichkeit und Geschichte, Dusseldorf, Schwann, p. 279-306.
- ZIMMERMANN, Michel. (1989). *Els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació nacional*. Barcelona, Edicions 62.
- (1983). «Aux origines de la Catalogne. Géographie politique et affirmation nationale». *Le Moyen Âge*, LXXXIX, p. 5-40.
- (1980). La prise de Barcelonne par Al-Mansur et la naissance de l'historiographie nationale», *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 87-2, p. 191-218.